

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: faxraddin_cafarov@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA SİYASİ VƏZİYYƏT

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Naxçıvanda hökm sürən siyasi vəziyyət, ermənilərin burada törətdikləri vəhşiliklər o dövrə aid sənəd və materialların da köməyi ilə geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Həmçinin məqalədə AXC-nin süqutundan sonra SSRİ zamanında tarixi faktların təhrif olunmasına baxmayaraq, müstəqillik dövründə o zaman yaşayanlara həqiqi qiymətinin verilməsi, o dövrdə xalqımızın məruz qaldığı haqsızlıqları və böyük zəhmlərin nəticəsi olaraq əldə olunan Naxçıvanın muxtariyyətinin böyük səylər nəticəsində dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasına geniş yer verilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Naxçıvan, Araz Türk Cümhuriyyəti, muxtariyyət, erməni vəhşiliyi, Zəngəzur, Əlinca.*

Bəşəriyyətdə azad yaşayan hər bir xalqın tarixində onun varlığını bildirən ən müqəddəs bir gün var. Bu da həmin xalqın azadlığa çıxdığı İstiqlal günüdür! Azərbaycan xalqının tarixdə belə bir müqəddəs və əziz bir günü 28 Maydır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2018-ci ilin Azərbaycanda “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edilməsi haqqında 10 yanvar 2018-ci il tarixli sərəncamında deyilir: “1918-ci mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlanmışdır...” [1, 2018, 10 yanvar].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində yəni, 1918 və 1920-ci illərdə Naxçıvan ölkəsində siyasi vəziyyət bəs necə idi? 1918-ci ilin əvvəllərində İran-İraq cəbhəsində ingilislərlə birləşmək istəyən general Andranik Ozanyanın qoşunları İranın Xoy mahalının yaxınlığında türklər tərəfindən ciddi məğlubiyyətə uğrayaraq öz müttəfiqlərindən kömək almaq ümidini kəsməyərək onların İrandakı səfirləri ilə əlaqə saxlayır, lakin heç bir müsbət cavab ala bilmir.

Təcavüzkar kimi Naxçıvan ölkəsinə soxulan Andranik Ozanyan Naxçıvandan başlayaraq Zəngəzur və Şuşayadək olan əraziləri ələ keçirməyə çalışır və 1918-ci il iyunun axırlarında Naxçıvana tərəf qayıdır və Culfaya gəlir. Andranik öz qərargahını Culfada yerləşdirir. O, ingilislərlə birləşməyə çalışır. Andranikin ilk toqquşması Araz kənarında yerləşən Yaycı, Aşağı Aza və Kərimquludizə kəndlərində oldu. “Borba” qəzetinin yazdığı kimi, Yaycı kəndi darmadağın edilib, əhalisi qılıncdan keçirilmişdir. [2, 1918, 17 avqust]. Andranikin ilk təcavüzü Naxçıvan qəzasının Araz çayı kənarında yerləşən Yaycı və aşağı Aza kəndləri olmuşdur. Ermənilər Yaycı kəndində 4000 nəfərdən çox müsəl-

man əhalisini qırmışlar. Bir sözlə desək Andranikin quldur dəstələri Əlincə və Gilançay boyunca 50-dən artıq kəndləri qarət edərək, əhalisini dərbədar salır.

Sonra isə Andranik təcavüz dəstəsi ilə Naxçıvan qəzasında ən çox əhaliyə malik olan Nehrəm kəndini mühasirəyə alır. Özünü müdafiə tədbirlərinə başlayan nehrəmlilər son qətrə qanları qalanadək vuruşmağı qərara alırlar. Çünki kənddən çıxan yollar kəsilmiş, kənddən gələndə də imkan yox idi.

Andranikin Nehrəmə hücumu haqqında Nehrəm taboru iştirakçısı və qırmızı partizan Heydərqulu Həsənov öz xatirələrində yazır: "Andranikin qoşunları ilə əsas döyüş İmamzadə tərəfdə gedirdi. Andranik cəhd edirdi ki, Nehrəm kəndinin kənarından keçib Təzəkəndə toplaşan 300 nəfərlik daşnak distalhi dəstəsi ilə birləşsin. Lakin nehrəmlilər buna imkan vermirdi. Yaxşı silahlanmış dövlətçilikçilər tabor komandanı Kərbəlayi Muxtar əlində mauzer, kəhər atn belində məhəllələri gəzir, əhalini döyüşə qaldırır, atəş nöqtələrinə patron, çörək, su çatdırırdı" [3, v. 98-105]. Üç günlük qanlı vuruşmadan sonra Andranik qoşunu xeyli tələfatla geri çəkildi. Nehrəm kəndini yarım mühasirədə saxlayan Andranik əsas qüvvəsilə Naxçıvan şəhərinə gəlib, şəhərin şimalında hərbi düşərgədə dayanır. Andranik əhalisinin sakitliklə təslim olmayacağına görün Andranik şəhərin hakimi Cəfərqulu xanı, qazısı Şıxkarim ağanı və başqaqlarını yanına çağırıb təslim olmağı, silahların yığılmasını tələb edir. Bunu eşidən əhali ürgüşə qaldıraraq hər bir vasitə ilə müqavimət göstərir. Ümumiyyətlə bir neçə gün vuruşmadan sonra 1918-ci ilin iyulun əvvəllərində Andranik Naxçıvan qəzasını tərk edərək Sisyanə – Zəngəzur çəkilib.

Andranikin qoşunları Naxçıvandan qaçarkən Sirab, Qahab və Kərimqulidüzə kəndlərinin əhalisini qırmış, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından qaçaraq xilas olmuşlar.

Andranikin qoşunları Sirab kəndinə istiqamət aldığı vaxt Sirab kəndi ətrafında çoxlu qaçqın toplaşmışdı. Bunlar kəndin özündən, habelə uzaq və ətraf kəndlərdən gələnlər idilər... On beş mindən artıq erməni qulduru silahsız, müdafiəsiz adamların üzərinə hücumə keçdilər. Bir gün ərzində 10 mindən artıq gəncliyi adam qılıncdan keçirdi. Əgər bu qırğın vaxtı Duzdağ tərəfdən açılan top səslərini Andranik eşitməseydi, oradan bir nəfər də sağ qalmayacaqdı. Andranik türklərin Naxçıvana gəlməsindən duyduq düşüb öz atları ilə birlikdə qaçmağa üz tutdu.

Bəlkə də tarix həç vaxt ermənilər tərəfindən törədilmiş belə bir vəhşiliyin şahidi olmamışıq. Bu, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı və "Yoldaşı" düzənliyində bir-birinin üstünə qalınmış meyitləri daşıyıb qurtarmaq mümkün olmurdu. Bu mənzərəyə baxan hər bir kəs dəhşətə gəlirdi.

Sonra Andranikin quldur dəstələri Naxçıvanın kəndləri olan Qoşadüzə, Şəkərabad, Qahab, Zeynəddin, Sirab, Qaraqala və sair kəndlərinə hücum edib əhalini qıraraq kəndləri talan edib, evləri yandırırılar. Ələcsiz qalan kənd əhalisi Sirab dağına pənah getdilər. Ora toplaşmış 460 nəfər kişi, qadın, uşaq daşnaqlar tərəfindən öldürülür [3, v. 98-105].

Andranikin Naxçıvandan qaçmasının səbəblərindən biri də Osmanlı türk qoşunlarının Şahtaxtı körpüsündən Naxçıvan torpağına girməsi idi. Türkiyənin 11 və 9-cu hərbi ekspedisiya qoşunları 1918-ci ilin iyul ayında noyabr ayına kimi Naxçıvan ərazisində dayanmışdır.

Erməni təcavüzkarlarına qarşı Naxçıvan qəzasına gələn türklərin Naxçıvanda Araz-Türk hökumətinin yaradılmasında da xidmətləri böyükdür. Belə ki, Qəmərli nəhiyyəsinə oktyabrın 19-da Naxçıvana gələrək bu xəbərin şəhər əhalisinə yetirməkə Naxçıvanda Araz-Türk hökumətinin yaradılmasını və yerli nazirlərin seçilməsini bildirmişlər.

Həmin hadisənin şahidi olmuş və Naxçıvan müsəlman milli komitəsinin katibi işləmiş Mirzə Bağır Əliyevin "Qanlı günlərimiz" əlyazmasında qeyd edilir ki, "1918-ci il

oktyabr ayının 23-də Naxçıvan şəhəri Came məscidində Naxçıvan milli komitəsinin sədri Mirzə Nasurulla Əmirovun sədriliyi ilə keçirilən iclasın gündəliyində bir çox məsələlərə yanaşı əsas məsələlərdən biri də Naxçıvanda Araz-Türk Respublikasının yaradılması və Milli Şuranın təşkil olunması məsələsi müzakirə edilmişdir [4, s. 83-84].

Beləliklə, 1918-ci il noyabr ayının 3-də mərkəzi İğdır olmaqla Araz-Türk Respublikası quruldu. Naxçıvan rəsmi paytaxt olmasa da, idarəçilik, müdafiə işlərinin əksəriyyəti burada yerləşmişdir.

Az sonra mərkəzi Naxçıvana köçən bu hökumətin hüddudları Eçmişdin, Uluxanlı, Sərdarabad, Qəmərli, Şəxur-Dərəlyaz, Ordubad, Naxçıvan, Mehri və Sürməli bölgələrini əhatə edirdi.

1918-1919-cu illərdəki çox mürəkkəb bir dövrdə yaranmış və fəaliyyət göstərmiş Araz-Türk Respublikasının qısa müddətli fəaliyyəti noticəsində əldə edilmiş nailiyyətlər təkcə o dövr üçün yox, Naxçıvan bölgəsinin sonrakı taleyi və gələcəyi üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

1918-ci ilin noyabr ayında İngilis-Amerika qoşunları İstanbula, yunanlar isə Anadoluya soxulurlar. İmperialist təcavüzkarlığına qarşı Mustafa Kamal paşanın başçılıq altında Türkiyədə istiqlaliyyət uğrunda müharibə başlandığından türk qoşunları Qafqazdan eləcə də Naxçıvan ərazisindən çəkilib.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yəni 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan, Şəxur-Dərəlyaz və Ordubad bölgələrinə hücumları müdafiəsiz dinc əhalini qırmaq məqsədi güdən fəsiləşiz müharibə xarakteri almışdır.

Azərbaycan Milli Şurasının və hökumətinin yaranmasını, onların məqsəd və vəzifələrini izah etmək məqsədi ilə Zaqafqaziyanın azərbaycanlılar yaşayan şəhər və qəzalarına nümayəndə heyətləri göndərmək qərarə alınır.

O vaxt Naxçıvan qəzasına da nümayəndə göndərilmişdir. Azərbaycan Naxçıvana göndərilmiş nümayəndələr içərisində Mirabəş Bağirovun Naxçıvan səfəri haqqında arxiv sənədlərində çox geniş məruzəsi vardır. İstərdim həmin məruzədən bəzi səhifələri sizlərə çatdırım.

Mirabəş Bağirov 24 yanvar 1919-cu il tarixli məruzəsində yazır ki, "mən Naxçıvana göndərilərkən Gəncədə hərbi nazirlik tərəfindən 1 alay komandiri (polkovnik) və 11 nəfər zabir nümayəndə mənəmlə yola düşükdüm. Onlara əmr edilmişdir ki, yolu ələ gətirsinlər ki, bilinməsin. Biz Karyagina (Cəbrayıl) gəldik. Yollar ermənilər tərəfindən tutulduğından, biz İrəna keçərək İranda Qəhrəman xanla, Uzan kəndində Tağı xan və Əsədulla xanla görüşükdük. Onlar bizə hörmət və ehtiram göstərirdilər. Onlara Azərbaycan Respublikasının yaranmasından danışdıq. Yölistü Ordubada məktub göndərdim və bildirdim ki, nə üçün gəlmişəm. Araz çeyni keçib gördük ki, hazır atlar vardır və bizi qarşılamağa adam gəlmişdir. Bizi Ordubad əhli çox təntənə ilə qarşıladılar. Nümayəndələr gəlməklərinin səbəbini onlara çatdıraraq Azərbaycan respublikasının yaranmasını tarixini izah etdiklər.

Ordubad Milli Şurası, İcraiyyə komitəsi və Naxçıvandan təyin olunmuş komendant ilə idarə olunurdu. Ordubad Milli Şurası nümayəndələrə protokol təqdim edərək Azərbaycana birləşmələrini arzuladıqlarını bildirdilər. Ordubada gələndən beş gün sonra Culfəyə çıxdıq, oradan da qatarla Naxçıvana gəldik.

Naxçıvanda bizi çox təntənəli qarşıladılar. Fevral ayının 22-si saat 12-də bizə çatdırıldı ki, ingilis generalı bizi rəsmi görüşdə gözləyir. Mən, polkovnik və generalın yanına onun qəbuluna getdik. General öz kəməkcisi və tərcüməçisi ilə oturmuşdu. Orada eyni zamanda yerli hakimiyyətin sədri (Araz-Türk Respublikasının – F.C.) Cəfərqulu xan və onun oğlu hərbi komandan Kəlbəli xan da var idi. General soruşdu ki, biz, nə məqsəd

ilə gəlmişik? Mənimlə görüşə gedən polkovnik izah etdi ki, yerli əhalinin arzusu və hərbi işlərin təşkili ilə əlaqədar, Azərbaycan Milli Şurasının gəndərişi ilə gəlmişik.

General cavab verdi ki, bu ərazi hələ Azərbaycanın tərkibinə daxil olan hissə deyil və onun kimə məxsus olacağı da hələ məlum deyil. İndi bura İngiltərənin general qubernatorluğudur. Azərbaycan hökumətinin bura adam göndərməyə ixtiyarı yoxdur. Mən sizə qonaq kimi baxıram, qonaq kimi gəlmisiniz qonaq kimi də gedə bilərsiniz. Mən generalın icazəsi ilə danışımağa başladım. Mən bütün Avropa xalqları tərəfindən, xüsusi ilə ingilislər tərəfindən tanınmış və qəbul edilmiş kiçik xalqların öz taleyini müəyyən etmək prinsiplərini izah etdim. Məlumat verdim ki, yerli əhali, eləcə də bütün müsəlmanlar Azərbaycana hüsn-rəğbət bəsləyir.

Mən qeyd etdim ki, cənab general, İngiltərənin əlicənab nümayəndələrindən biri kimi yerli əhalinin arzusunun həyata keçirəcəyinə inanır və ümid edir.

General-qubernator siz verdi ki, bu barədə Tiflisə yazmalıdır və bunun üçün nümayəndələrin adlarını soruşub qeyd eladı. Fevralın 23-də məsciddə xalqın yığıncağı keçirildi. Orada hökumət üzvləri də iştirak edirdilər. Nümayəndələr 20 fevralda tənqəli ziyafətdə nə barədə danışıqdılarsa, burada da o barədə (Azərbaycana birləşmək – F.C.) danışdılar. Xalq onları alqışlarla qarşıladı və yekdilliklə Azərbaycana birləşmələrini bildirərək xahiş etdilər ki, öz məmurlarını göndərsinlər" [4, v. 83].

1918-ci il iyun ayının 17-də Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Azərbaycan Milli Şurası həmin il noyabr ayının 16-da Bakıda öz işini yenidən bərpa edir. İclasda çıxış edən Azərbaycan hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyski Milli Şura üzvlərinə müraciət edərək bildirdi ki, hökumətin müəssisələr məclisini çağırmaq üçün hazırlıq işinə vaxtı çatmadığından Milli Şura bu işi öz üzərinə götürsün. Milli Şura bu təklif ilə razılaşıb. Noyabrın 19-da Milli Şuranın M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçən iclası 120 nöfərdən ibarət Parlament yaratmaq haqqında Azərbaycan hökuməti tərəfindən təqdim olunmuş qanun layihəsini qəbul edir. Milli Şura adından onun sədri tərəfindən imzalanmış "Bütün Azərbaycan əhalisinə" müraciətnaməsi hazırlanır.

Müraciətnamədən göründüyü kimi Parlamentin açılışı 1918-ci il dekabr ayının 3-nə təyin olunmuşdur. Lakin Bakıda fəaliyyət göstərən rus və erməni milli şuraları bu ərzəfdə Bakıya gəlmiş general Tomsondan istifadə edərək Azərbaycan parlamentinin açılmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdılar. General Tomsla aparılmış danışıqlarla əlaqədar və qəzalardan bütün deputatların vaxtında Bakıya gələ bilməməsinə nəzərə alaraq parlamentin ilk iclasının açılışı dekabr ayının 7-nə keçirilir. Həmin gün gündüz saat 10-da H.Z. Tağıyevin Nikolayev küçəsində yerləşən keçmiş qız məktəbinin binasında Azərbaycan parlamentinin ilk iclası tənqəli surətdə açıldı. Parlamentin iclasında Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə böyük təbrik nitqi söyləyir. O, deyir: "Bizim qaldırdığımız bayrağın üç rəngi: rəzil milli mədəniyyətin, müsəlman sivilizasiyasının və müasir Avropa demokratik əsaslarının simvoludur. Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz".

1919-cu ilin mart ayının 21-də Novruz bayramı gündündə erməni daşnak qoşunları böyük qüvvə ilə Naxçıvan torpaqlarına basqın etdilər. Bu vaxt ingilis-amerika qoşun nümayəndələri də onlara kömək edirdilər.

Naxçıvana göndərilən ingilis qoşunları Noraşen, Şahtaxtı, Naxçıvan, Culfa demir-yol stansiyasında və Şəhur-Dərələyəz şəhə yonulda yerləşdirilmişdi. Onların Naxçıvana gəlişinin əsas məqsədi Naxçıvanı "bitərəf zona" elan edib Ermənistan hakimiyyətinə vermək idi.

1918-ci və 1919-cu ilin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvan bölgəsində erməni daşnakları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı edilən soyqırımı, qaçqınlar

və ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı Azərbaycan hökumətinə məlumat vermək üçün Bakıya nümayəndə heyəti göndərilir. Göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibində Hüseyn Cavid də var idi [5, v. 68-69].

Nümayəndə heyətinin məlumatını alan Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski 3 aprel 1919-cu il tarixdə Tiflisdəki müttəfaq qüvvələri komandanı general Tomsona məktub göndərir. Həmin məktubda F.X.Xoyski yazırdı: "İrəvan quberniyası müsəlman əhalisinin nümayəndələrinin xahişini nəzərə alaraq, hökumətimiz vəziyyətləri çox ağır olan ermənilərlə toqquşmalar zamanı zərər çəkmiş qaçqınların ehtiyacını ödəmək üçün 1 min manat ayırılması qərar alır.

Həmin 1 min manat təyinat yerinə çatdırmaq və qaçqınlara kömək etmək üçün onların vəziyyəti barədə ətraflı məlumat toplamaq məqsədilə hökumətimiz tərəfindən Naxçıvan, Şəhur, Sürməli, Vedibasar və Mollistan rayonlarına Teymur bəy Makinski, Rauf bəy İsmailov və doktor Qonizadə tərkibli nümayəndə heyəti göndərməsi qərar alınır.

Hökumət nümayəndə heyəti ilə birlikdə müsəlman qaçqınlarının vəziyyəti barəsində hökuməti xəbərdar etmək məqsədilə Bakıya gəlmiş, həmin rayonların müsəlman əhalisinin nümayəndələri Bağır Rzayev, Məhərrəm Əliyev, Hüseyn Cavid, Əsad Manafov, Böhran xan Əziz Naxçıvanski Naxçıvana qayıdır. Bunları Sizə çatdıraraq, Sizin Həzrətlərdən xahiş edirik ki, aşağıdakı təlimatları versiniz: 1) Nümayəndə heyətinin həmin rayonlarda maneəsiz gətməsi və qayıtması haqda; 2) İngilis əsgərlərinin onları yolda mühafizə etməsi haqda; 3) Onlara köməklik etmək məqsədilə onların yerlərdəki ingilis hökumətinin adına məktubla təhiz olunması haqda. Fərsədən istifadə edib, Sizə öz hörmətimizi bildirirəm F.X.Xoyski" [4, v. 68-69].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvan ölkəsində siyasi hadisələrdən biri də İngilislərin 1919-cu ildə Naxçıvanı "bitərəf zona" elan etməsidir. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi 1919-cu ilin əvvəllərində ingilis imperialistləri Naxçıvanı "bitərəf zona" elan edib daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə vermək məqsədilə Naxçıvan qəzasına gəlmişlər.

1919-cu ilin aprel ayında Ermənistanda ingilis və amerikalıların fəaliyyətdə olan ali komissarı Vilyam Ayskel Naxçıvanı "bitərəf zona" elan edib daşnak hökumətinin təbəliyinə verilməsini icra etməyə başlayır və Naxçıvana ingilis və erməni daşnak qoşunu yerdilir. Erməni hökumətinin nümayəndəsi Vərşamyan Naxçıvana qubernator təyin edilir.

Naxçıvana gələn ingilis generalı E.Devi 1919-cu il may ayının 5-də Naxçıvan və Şəhur qəzalarında yaşayan müsəlmanları yığib miting keçirir və bildirdi ki, müsəlmanlar Ermənistan hökumətinin rəhbərliyinə təbə olmalıdırlar.

General E.Devinin irəli sürdüyü bu təklifin hər tərəfli təhlildən sonra şəhərin nüfuzlu adamlarında Hacı Həsənlilə mitingdə çıxış edib demirdi: "Mən şəhər əhalisi adından deyirəm, biz daşnak hakimiyyətinə qəbul edib ona təbə olmayacağıq". İngilislərin Naxçıvana yaratdığı ingilis-daşnak hərbi hökuməti əhalinin milli məniyyətini təhçir edir, bir çox demokratik fikirlilə adamları, hərbi rəisləri həbs edərək Aleksandrapola (indiki Leninokan F.C) və Sevna sürgünə göndərmiş və bir çoxunu mühakiməsiz cəzalandırılmışdır.

Azərbaycan xarici işlər naziri Mir Yusif Cəfərovun 8 iyul 1919-cu ildə Ermənistanda Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi M.Takiniskinin göndərdiyi teleqramı bunu bir daha sübut edir. Həmin teleqramda yazılır: "Şəhur-Naxçıvan tərəfdə ermənilər repressiyaya başlamış və kütləvi surətdə həbslər etmişlər. Heç bir günah olmayan gərəkməli şəxslərdən Mərzəli bəy Baktaşov, Əli Səbri Qasimov, Hüseyn ağa Novruzov,

Cəfər bəy Yerevanski, Teymurhəsən Kazımovu həbs edərək Naxçıvandan Aleksandrapola aparmışlar. Hər iki xalqın mənafeyi naminə xahiş edirik ki, günahsız şəxslərin azad olunması haqda tədbir görsiniz” [6, v. 186].

İngilis-erməni təcavüzkarlarının etdikləri bu cinayətlərə qarşı 1919-cu il iyul ayının ortalarında Naxçıvan şəhərində və Şərur qəzasında üsyan qaldırılıb. Üsyan demək olar ki, bütün Naxçıvan qəzasını bürüyür. İngilislərin Naxçıvanda yaratdığı başda qubernator Varsqamyan olmaqla daşnak hərbi hökuməti qovulub. Naxçıvan və Şərurda duran qarnizonlar pərəkəndə surətdə Naxçıvan ölkəsini tərk edib qaçır.

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, 1917-ci ilin dekabr ayında başlayaraq 1920-ci il iyun ayına kimi başda Andranik Ozanyan, Nijdenin, Dronun, Gibbonun, Doluxanovun və başqalarının başçılıq etdiyi erməni quldur dəstələri tərəfindən təkcə İrəvan quberniyasında 200-dən artıq, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında 50-dən artıq müsəlman kəndlərinə basqınlar edilibmiş, dağıdılmış, yandırılmış, kənd əhalisinin çoxu öldürülmüş, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından didərgin düşmüşlər. Zəngəzur, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ və başqa yerlərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentinə və hökumətinə göndərilmiş yüzlərlə teleqram, məktub və ərizələrdə daşnak quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlumat verilib.

1920-ci ilin mart ayının 21-də Novruz bayramının birinci günündə 1000 nəfərdən ibarət olan erməni silahlı dəstələri Ordubad qəzasının Düyütlün, Vənənd, Volever, Xanəğa, Deksar, Ağrı, Gənzə, Anabad, Əylis, Kılıd, Kotam, Varanert, Diza, Unus kəndlərinə hücum edərək yandırmış, qarət edib əhalinin çox hissəsini qırmış və Ordubad şəhərini mühasirə etmişdir. Ordubadda bir neçə bina yandırılmışdır. Lakin ermənilər şəhərə girə bilməmişdilər. Ordubadlılar yaxşı müdafiə olunaraq ermənilərə böyük itki vermişdilər [7, 1920, 15 aprel].

1918-1920-ci illərdə erməni daşnaqları Şərurda 76 kəndi, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74 kəndi, Əlinəcəy və Gilançay boyunca 80-dən artıq kəndi yerlə yeksan etmiş, yandırmış və əhalisinin çoxunu qırmışdır [3, v. 744].

Umumiyyətlə ermənilər tərəfindən 1917-1921-ci illərdə İrəvan quberniyasında 220000-dən çox, Zəngəzur qəzasında 200000 və Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında isə 73727 nəfər azərbaycanlıya vəhşicəsinə soyqırımı etmişlər [8, s. 81].

1920-ci il aprel ayında Azərbaycanda vəziyyət gərginləşir. Bu vaxt XI Qızıl Ordu Denikin ordularının qalıqlarını məğlub edərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin şimal sərhədinə yaxınlaşdı. F.X. Xoyski aprelin 15-də Sovet Rusiyası hökumətinə öz hökuməti adından nota verərək Azərbaycanın təhlükəsizliyindən narahat olduğunu bildirdi. Onun notası cavabsız qalır. Aprelin 27-də XI Qızıl Ordu Azərbaycan şəhərlərinə keçərək Bakıya doğru hərəkət etdi. Bolşeviklərin real surətdə hakimiyyəti ələ alması imkan yaranır. Elə həmin gün Azərbaycan parlamenti hakimiyyəti bolşeviklərə təslim etmək məsələsini müzakirə edir və son iclasında hakimiyyəti qan tökmədən vermək haqqında qərar qəbul edilir. Həmin qərarda deyilir: “Sizi 27 apreldə göndərilmiş tarixi məktubunuzu müzakirə etdikdən, onun məzmununu yaşadığımız anla tutuşdurduqdan sonra və tərəfimizdən seçilmiş komissiyaya aşağıdakı məsələlərə dair təklifinizi nəzərə alaraq:

1. Sovet hakimiyyəti tərəfindən aydın olunan Azərbaycanın istiqaliliyyəti saxlanılır;
2. Azərbaycan kommunist partiyası hökumətinin yaradılması müvəqqəti orqan olacaqdır;
3. Hər hansı bir xarici təzyiqdən asılı olmayaraq Azərbaycanın yekun idarə forması Azərbaycan Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları təmsalında Azərbaycan ali qanunverici idarəsi tərəfindən müəyyənləşdirilir;
4. Bütün hökumət idarələrinin qulluqçuları öz yerlərində qalır, yalnız yüksək vəzifə tutan şəxslər dəyişdirilir,

5. Yeni yaranmış müvəqqəti kommunist hökuməti və parlament üzvlərinin həyatlarının və əmlaklarının toxunulmazlığına zəmanət verir;

6. Qızıl Ordunun Bakıya vuruşla daxil olmasının qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməlidir;

7. Yeni hökumət Azərbaycanın müstəqilliyinin tapdalanması məqsədi ilə edilən hər hansı bir xarici qüvvələrə qarşı səracamında olan bütün vasitələrlə qətiyyətlə tədbirlərlə mübarizə aparacaq.

Mir Yusif Cəfərov – Parlamentin sədri
Vəkilov – Dəftərxana müdiri”.

Həmçinin son iclasın qərarında göstərilirdi: Hakimiyyət bə şərtlə bolşeviklərə təslim edilir ki, Azərbaycana idarə edəcək Sovet hakimiyyəti onun tam istiqaliliyyətini qoruyub saxlasın”.

XI Rus Ordusunun 28-ci diviziyasının I və II atlı polkları Korpusdan, Batabatdan və Biçənək aşırımından, Şahbuzdan, Cəhriddən keçərək 28 iyul 1920-ci ildə Naxçıvana daxil olmasa və Naxçıvanda inqilab komitəsinin yaradılmasından sonra A.Şadlinskiyin təşkil etdiyi “Qırmızı Tabor” və “Naxçıvan polkunun” qəhrəman döyüşçülərinin apardığı mübarizə nəticəsində 1920-ci ilin noyabr ayının axırları və dekabr ayının əvvəllərində Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzaları erməni daşnaqlarından demək olar ki, tamamilə təmizlənir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 1998-ci il 30 yanvar tarixdə imzaladığı sərəncamda deyilirdi: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin ictimai və siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyyətin, siyasi və dini mənsəbiyyətdən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, əsa dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahəsində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətinin əks etdirən əsas istiqamətlərindədir”.

Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərmişinə baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın ictimai fikir tarixində, Azərbaycan xalqının dövlət suverenliyinin bərpası yolunda layiqli yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəz., 2018, 10 yanvar.
2. “Borba” qəz., 1918, 17 avqust.
3. NMR DA: f. 582, s. 1, iş 40.
4. NMR DA: f. 314, s. 5ⁿ, iş 73.
5. NMR DA: f. 314, s. 5ⁿ, iş 71.
6. NMR DA: f. 314, s. 5ⁿ, iş 74.
7. “Azərbaycan” qəz., 1920, 27 aprel.
8. Naxçıvan jurnalı (İctimai-siyasi, ədəbi-bədii jurnal). 2005, № 2, s. 81.

Фахраддин Джафаров

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАХЧЫВАНЕ В ГОДЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье с помощью документов и материалов, относящихся к тому периоду, широко освещается политическая ситуация, царившая в Нахчыване в годы Азербайджанской Демократической Республики, и зверства, творимые здесь армянами. А также в статье много места уделено доведению до внимания мировой общественности, какого труда и великих усилий стоило получение автономии Нахчывана; несмотря на искажение исторических фактов после падения АДР и во время СССР, в период независимости дана реальная оценка людям, жившим в то время, и несправедливостям, которым подвергался тогда наш народ.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Нахчыван, Аразско-Тюркская Республика, автономия, зверства армян, Загсезур, Алиндже.

Fakhraddin Jafarov

POLITICAL SITUATION IN NAKHCHIVAN DURING THE YEARS OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The political situation prevailing in Nakhchivan in the years of the Azerbaijan-Democratic Democratic Republic and the atrocities committed here by Armenians are widely covered in the paper with help of documents and materials relating to that period. Also a lot of space is given here to bringing to the attention of the world community, what labor and great efforts cost the getting of autonomy of Nakhchivan; despite the distortion of historical facts after the fall of the ADR and during the USSR, during the period of independence a real assessment was given to the people who lived at that time and the injustices that our people were then subjected to.

Keywords: National Republic of Azerbaijan, Nakhchivan, Turkish Republic of Aras, autonomy, Armenian atrocities.

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)